

Bazyli Degórski *OSPPE*

LITURGIA GODZIN W OKRESIE PATRYSTYCZNYM

W artykule przedstawimy w zarysie rozwój modlitwy pierwszych, najstarszych wspólnot chrześcijańskich, co z biegiem czasu doprowadziło do powstania oficjalnej modlitwy Kościoła – Liturgii Godzin. W pierwszej części artykułu zajmiemy się sprawowaniem Liturgii Godzin jako takiej, w drugiej natomiast zwrócimy uwagę na modlitwę liturgiczną wypracowaną przez najstarsze wspólnoty monastyczne.

1. Sprawowanie Liturgii Godzin¹

W Kościele pierwszych wieków mamy do czynienia z liturgiczną modlitwą godzin zarówno w codziennej modlitwie wiernych, jak i w życiu wspólnot mniszych, czy w nabożeństwach niektórych szczególnych miejsc kultu². W rzeczy bowiem samej, najstarsze świadectwa dotyczące modlitwy godzin pochodzą z początku III wieku. Tertulian mówi o modlitwach porannych i wieczornych jako o *legitimae orationes* – o modlitwach nakazanych, zgodnych z prawem czy przynajmniej zwyczajem, praktyką. Wspomina on także o modlitwie podczas trzeciej, szóstej i dziewiątej godziny, czyli według naszego liczenia czasu – dziewiątej, dwunastej i piętnastej:

Opracowano na podstawie: PII. ROUILLARD, *Liturgia delle ore*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, Genova – Milano 2007, 2879-2882.

¹ Co do modlitwy jako takiej w okresie patrystycznym por. I. HAUSHERR, *Comment priaient les Pères*, "Revue d'ascétique et de mystique" 32 (1956) 33-58, 284-296; C. VAGAGGINI – G. PENCO, *La preghiera nella Bibbia – nella tradizione patristica e monastica*, Roma 1964.

„O czasach modlitwy zupełnie nie zostało przepisane, jak tylko to, by po prostu modlić się na każdym miejscu i w każdym czasie. Lecz w jaki sposób [modlić się] na każdym miejscu, skoro zabrania nam się [modlić] publicznie? [por. Mt 6, 5-6]. «Na każdym miejscu» znaczy na tym, które następuje nam okazja lub konieczność. Toteż nie uważa się, że sprzeczne by było z przykazaniem zachowanie Apostołów, którzy modlili się i śpiewali Bogu w więzieniu, co słyszeli strażnicy, lub wówczas, gdy Paweł sprawował Eucharystię na statku na oczach wszystkich [por. Dz 27, 35]. Co się tyczy czasu, nie będzie zbyt cenne także zewnętrzne przestrzeganie jakichś godzin, tych zwykle przyjętych, a które wyznaczają odcinki dnia: trzeciej, szóstej, dziewiątej, które wyszczególniają wyraźniej Pisma. Po raz pierwszy Duch Święty został wylany na zgromadzonych uczniów o godzinie trzeciej [por. Dz 2, 15]. W dniu, w którym Piotr miał widzenie całej społeczności [w symbolu] naczynia, o godzinie szóstej pod wpływem łaski modlitwy wstąpił wyżej [por. Dz 10, 9]. On też o godzinie dziewiątej wszedł z Janem do świątyni, gdzie przywrócił zdrowie sparaliżowanemu [por. Dz 3, 1]. Aczkolwiek nie ma osobnego przykazania, to jednak będzie dobrze widzieć w tym pewien wzór postępowania, który pobudzi do modlitwy i przez pewien rodzaj prawa oderwie nas czasem od zajęć, abyśmy za przykładem Daniela [por. Dn 6, 10], który zachowywał zwyczaj żydowski, modlili się przynajmniej trzy razy dziennie jako dłużnicy względem trzech Osób – Ojca, Syna i Ducha Świętego; za wyjątkiem jednakże przepisanych prawem modlitw, które bez żadnego napomnienia powinny rozpoczynać dzień i noc. Wypada także wiernym pomodlić się przed posiłkiem lub kąpielą. Najpierw trzeba pokrzepić duszę, a potem ciało; najpierw idą rzeczy niebiańskie, potem – ziemskie”³

Por. TERTULLIANUS, *De oratione* 24-25, CCL [= *Corpus Christianorum. Series Latina*] 1, 272-273: „De temporibus orationis nihil omnino praescriptum est, nisi plane omni in tempore et loco orare. Sed quomodo omni loco, cum prohibeamur in publico? Omni, inquit, loco, quem opportunitas aut etiam necessitas importarit. Neque enim contra praeceptum reputatur ab apostolis factum, qui in carcere audientibus custodiis orabant et canebant Deo, aut a Paulo, qui in navi coram omnibus eucharistiam fecit. De tempore uero non erit otiosa extrinsecus obseruatio etiam horarum quarundam, istarum dico communium, quae diei interspatia signant, tertia, sexta, nona, quas sollemniores in Scripturis inuenire est. Primus Spiritus Sanctus congregatis discipulis hora tertia infusus est. Petrus, qua die uisionem communitatis omnis in illo uasculo expertus est, sexta hora orandi gratia ascenderat in superiora. Idem cum Ioanne ad nonam in templum adibat ubi, paralyticum sanitati reformauit. Quae etsi simpliciter se habeant sine ullius obseruationis praecepto, bonum tamen sit aliquam constituere praesumptionem, quae et orandi admonitionem constringat et quasi lege ad tale munus extorqueat a negotiis interdum, ut, quod Danieli quoque legimus obseruatum utique ex Israelis disciplina, ne minus ter die saltem adoremus, debitores trium: Patris et Filii et Spiritus Sancti; exceptis utique legitimis orationibus, quae sine ulla admonitione debentur ingressu lucis et noctis.

„Tradycja Apostolska” (Ἀποστολικὴ παράδοσις)⁴ w tym samym prawie czasie przedstawia dokładnie rozkład odprawiania modlitw chrześcijańskich: modlitwy poranne, które powinni odmawiać wszyscy wierzący⁵; modlitwy trzeciej godziny, szóstej i dziewiątej⁶ których motywacją są wydarzenia zbawcze – krzyżowanie i śmierć Chrystusa; modlitwa wieczorna przed nocnym odpoczynkiem; modlitwa nocna:

„Każdy zaś wierny i [kobieta] wierząca, gdy wstają rano ze snu, zanim podejmą jakąkolwiek czynność, niech wzniosą swoje ręce i niech modlą się do Boga, i w ten sposób niech przygotowują się do swojej pracy. [...]. Gdy zaś jesteś w swoim domu, módl się w czasie godziny trzeciej i błogosław Boga. Jeśli natomiast jesteś w innym miejscu w tej chwili czasu, módl się w twoim sercu do Boga. W tej bowiem godzinie widziany był Chrystus, gdy go przybijano do drzewa. Z tego więc powodu w Starym [Testamencie] Prawo nakazuje, aby w każdym czasie ofiarowano chleb pokładny jako obraz ciała i krwi Chrystusa, a złożenie w ofierze bezrozumnego baranka jest obrazem Doskonałego Baranka. Chrystus jest bowiem pasterzem; jest także chlebem, który zstąpił z nieba. Módl się podobnie w czasie szóstej godziny. Gdy bowiem Chrystus został przybity do drzewa krzyża, dzień ów przerwał się i powstały wielkie ciemności. Niech więc w tej godzinie będą zanoszone gorące modlitwy, naśladujące jego głos, gdy modlił się i sprawił, że całe stworzenie stało się ciemnością z powodu niewiernych Żydów. Niech zaś także zanoszą wielką modlitwę i wielkie błogosławieństwo w czasie dziewiątej godziny, aby można było poznać sposób, w jaki dusza sprawiedliwych błogosławi Boga, który nie kłamie, a [który] wspomniał na swoich świętych⁷ i posłał swojego Syna, to znaczy: swoje Słowo, które ich oświeci. W owej bowiem godzinie, gdy bok Chrystusa został przebity włócznią, wypłynęła krew i woda, czynił później światło nad resztą dnia aż do wieczora. Z tego względu także ty, gdy idziesz spać, zaczy-

---

Sed et cibum non prius sumere et lauacrum non prius adire quam interposita oratione fideles decet. Priora enim habenda sunt spiritus refrigeria et pabula quam carnis, quia priora caelestia quam terrena”

⁴ Por. B. BOTTE, *Les heures de prière dans la Tradition Apostolique et les documents dérivés*, w: *La prière des heures* [Lex orandi, 35], Paris 1963, 101-115.

Odnoszenie do oficjum porannego por J.M. HANSSENS, *Aux origines de la prière liturgique. Nature et genèse de l'office des matines* [Analecta Gregoriana, 57], Roma 1952.

⁶ Według naszego, współczesnego mierzenia czasu, chodzi o godziny: dziewiątą przed południem, dwunastą i trzecią po południu.

W wersji „S(AE)” czytamy: „Pana Boga prawdy, który pomny był na świętych” („dominum deum veritatis, qui memor fuit sanctorum” Sch [= *Sources Chrétiennes*] 11 bis, 126).

nasz nowy dzień i stajesz się obrazem zmartwychwstania. Módl się również przed spoczynkiem na łożu twojej komnaty. Gdy wstajesz o północy z twojego łoża, umyj się i módl się (umyjesz się czystą wodą). Jeśli zaś jest także przy tobie twoja żona, módlcie się razem. Jeśli natomiast nie jest ona jeszcze wierzącą, idź do innego pomieszczenia i módl się sam, i wrócisz do twojego pomieszczenia. Ty zaś, który jesteś złączony małżeństwem, nie wahaj się modlić, gdyż nie jesteście zanieczyszczeni...⁸

W połowie III wieku św. Cyprian z Kartaginy⁹ daje wyjaśnienie duchowe odprawiania modlitwy godzin: modlitwy trzeciej godziny, szóstej i dziewiątej przywołują tajemnicę Trójcy Przenajświętszej i zbawcze dzieła związane z męką Jezusa; modlitwa poranna i wieczorna – towarzyszą wschodowi i zachodowi słońca, gdyż Chrystus jest „prawdziwym słońcem i prawdziwym dniem”; modlitwa w nocy wreszcie opiera się na Chrystusowym nakazie, aby czuwać:

PSEUDO HIPPLYTUS ROMANUS, *Traditio Apostolica* 41, Sch 11 bis, 124. 126. 128: "Fidelis autem omnis et (mulier) fidelis (πιστή), cum surrexissent mane e somno, priusquam tangant quodecumque opus, lavent manus suas et orent deum, et hoc modo accedent ad opus suum. [...]. Et si quidem es in domo tua, ora tempore horae tertiae et benedic deum. Si quidem es in alio loco in hoc momento temporis (καιρός), ora in corde tuo deum. In hac enim hora visus est Christus cum fixus est in ligno. Propterea etiam in veteri (παλαιά), lex (νόμος) praecepit ut offerretur panis propositionis (πρόθεσις) in omni tempore, ut typus (τύπος) corporis (σῶμα) et sanguinis Christi: et immolationis agni irrationalis (ἄλογος) est typus (τύπος) agni perfecti (τέλειος). Pastor enim est Christus, est enim panis qui descendit de caelo. Ora etiam similiter (ὁμοίως) tempore horae sextae. Cum enim affixus est Christus in ligno cruce (σταυρός), dies ille divisus est et factae sunt tenebrae magnae. Itaque (ὥστε) orent in illa hora oratione potenti, imitantes vocem eius qui orabat et creationem (κτίσις) omnem fecit tenebras pro incredulis Iudaeis. Faciant autem etiam magnam precem et magnam benedictionem tempore horae nonae ut scias modum quo anima (ψυχή) iustorum (δίκαιος) benedicit dominum deum veritatis, qui memor fuit sanctorum et misit filium suum, hoc est verbum (λόγος) suum qui illuminet eos. In illa enim hora cum Christus punctus est in latere lancea (λόγχη) exivit sanguis et aqua, et postea fecit lucem super reliquum diei usque ad vesperam. Propterea tu quoque cum vadis ad dormiendum incipis (ἄρχεσθαι) diem alterum et facis typum (τύπος) resurrectionis (ἀνάστασις). Ora etiam antequam requiescas (ἀναπαύειν) in lecto cubicula tui. Cum surgis media nocte a lecto tuo, lavare et ora. Lavaberis autem aqua pura. Si autem est tibi mulier ibi, orate simul. Si autem nondum est fidelis (πιστή), recede (ἀναχωρεῖν) in locum et orabis solus, et reverteris ad locum tuum. Tu autem qui ligatus es in matrimonio (γάμος) ne haesites orare, quia non estis inquinati"

⁹ Por. L. LONGOBARDO, *La preghiera nei Padri Latini*, w: C. ROSSINI – P. SCIADINI (wyd.), *Enciclopedia della preghiera*, Città del Vaticano 2007, 486-487 (*Cipriano di Cartagine: La dimensione ecclesiale della preghiera*).

„Trzej młodzieńcy silni wiarą i zwycięzcy w niewoli, jak opowiada Daniel, w modlitwach zwracali uwagę na godzinę trzecią szóstą i dziewiątą. To znaczy: tajemnicę Trójcy, która miała się objawić w ostatnich czasach. Licząc bowiem od godziny pierwszej do trzeciej, jawi się wyraźnie liczba Trójcy (niezręcznie – może można trochę inaczej przetłumaczyć?). Także licząc od godziny czwartej do szóstej, spotykamy jakby drugą trójcę, a od godziny szóstej do dziewiątej jest niejako doskonała trójca przez trzy godziny. Czciciele Boga już wcześniej ustalili ten podział godzin i zawsze go przestrzegali w okresach przewidzianych i określonych. Później zdano sobie sprawę, że była to święta tajemnica – antycypacja tego, co miało dokonać się u chrześcijan. Duch Święty bowiem zstąpił na Apostolów około godziny trzeciej i w ten sposób wypełnił obietnicę Mistrza. Podobnie Piotr, wchodząc na dach domu, aby modlić się około godziny szóstej, został poinformowany za pomocą wizji, aby przyjmować wszystkich do Kościoła, właśnie wówczas, gdy miał wątpliwości, czy powinien przyjmować pogan. Także Pan został ukrzyżowany o godzinie szóstej i oczyścił o godzinie dziewiątej swoją krwią nasze grzechy, gdy mianowicie dopełnił poprzez swoją mękę nasze zwycięstwo. Ale dla nas oprócz godzin, których przestrzegali starożytni, ujawniły się godziny, które przypominają tajemnicę. Trzeba bowiem modlić się także rano, aby sprawować i wspominać zmartwychwstanie Pana, jak już Duch Święty to wyraził w psalmach, mówiąc: «Mój Królu i mój Boże, do Ciebie wnoszę moją modlitwę, o Panie. Rano słuchasz mojego głosu. Rankiem staję przed Tobą i patrzę, wyczekując pomocy» [Ps 5, 3-5]. Prorok natomiast: «Weześnie rano wstaną i powiedzą: Pójdźmy i powróćmy do Pana naszego Boga». Także podczas zachodu słońca, gdy dzień umiera, trzeba modlić się do Chrystusa – naszego prawdziwego Słońca, naszego prawdziwego dnia. Gdy o zachodzie słońca modlimy się, aby powróciło do nas światło, modlimy się, aby przyjście Chrystusa przyniosło nam łaskę wiecznego światła. Duch Święty nazywa Chrystusa naszym dniem. «Kamień, który odrzucili budujący, stał się kamieniem węgielnym. Pan to uczynił i dziwnym jest w naszych oczach. Jest to dzień, który Pan uczynił, kroczy w nim i radujmy się» [Ps 117, 22-24]. Także Malachiasz nazywa Chrystusa słońcem: «Dla was czeżących moje imię, wszędzie słońce sprawiedliwości i uzdrowienie w jego skrzydłach. Wyjdziecie jak cielęta z obory» [Ml 3, 20]. Jeśli natomiast prawdziwym słońcem i prawdziwym dniem jest Chrystus, nie może minąć dla chrześcijanina żadna godzina bez uwielbienia swojego Boga. Tak więc, my – którzy jesteśmy w Chrystusie, to znaczy: w prawdziwym słońcu i dniu – musimy spędzić cały dzień na modlitwie, a kiedy naturalne słońce będzie zachodziło i noc nadejdzie, modlących się nie może spotkać żadna szkoda; wówczas także i w nocy dla synów światłości jest światło. Jak można być bez światła, skoro

światło jest w sercu? Kiedyż to może nie być słońca, skoro Chrystus jest naszym słońcem? My, którzy jesteśmy w Chrystusie, nie możemy więc zaniechać modlitwy nawet w nocy. Tak prorokini Anna spędzała noc, czuwając na modlitwie, jak świadczy Ewangelia: «Nie oddalała się ona nigdy od świątyni, służąc Bogu dniem i nocą poprzez posty i modlitwy» [Łk 2, 37]. Wiedzą to jeszcze nieoświeceni poganie, wiedzą to Żydzi, iż opuściwszy słońce – pozostali w ciemnościach. My, umiłowani bracia, którzy zawsze jesteśmy w świetle Chrystusa, którzy wiemy, co znaczy, iż przyjęliśmy łaskę, liczymy noc jako dzień. Wierzmy, że zawsze chodzimy w świetle. Nie bójmy się ciemności, z których wyszliśmy na zewnątrz. Niech nie przeszkadzają nam w modlitwie godziny nocne. Nie bądźmy leniwi i znudzeni, apatyczni! Odrodzeni i odświeżeni duchowo, róbmy dzisiaj to, co będziemy robić w wieczności. My, którzy będziemy mieszkać w królestwie, w którym nie ma nocy, lecz jest wieczny dzień, czuwajmy podczas nocy tak, jakbyśmy byli za dnia! My, którzy zawsze będziemy się modlili i dziękowali Bogu w niebie, nie zaniedbujmy także tutaj modlitwy i dziękczynnej chwalby!¹⁰

CYPRIANUS CARTHAGINENSIS, *De oratione dominica* 34-36, PL [= J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae Latinae cursus completus*] 4, 559-562: "In orationibus vero celebrandis invenimus observasse cum Daniele tres pueros in fide fortes et in captivitate victores, horam tertiam, sextam, nonam, sacramento scilicet Trinitatis, quae in novissimis temporibus manifestari habebat. Nam et prima hora in tertiam veniens consummatum numerum trinitatis ostendit: itemque ad sextam quarta procedens declarat alteram trinitatem; et quando a septima non completur, per ternas horas trinitas perfecta numeratur. Quae horarum spatia iam pridem spiritaliter determinantes adoratores Dei statutis et legitimis ad precem temporibus servabant. Et manifesta postmodum res est sacramenta olim fuisse quod ante sic precabantur. Nam super discipulos hora tertia descendit Spiritus sanctus, qui gratiam Dominicae repromissionis implevit. Item Petrus, hora sexta in tectum superius ascendens, signo pariter et voce Dei monentis instructus est ut omnes ad gratiam salutis admitteret, cum de emundandis gentilibus ante dubitaret. Et Dominus hora sexta crucifixus, peccata nostra sanguine suo abluit, et ut redimere et vivificare nos posset, tunc victoriam suam passione perfecit. Sed nobis, fratres dilectissimi, praeter horas antiquitus observatas, orandi nunc et spatia et sacramenta creverunt. Nam et mane orandum est, ut resurrectio Domini matutina oratione celebretur. Quod olim Spiritus sanctus designabat in Psalmis dicens: «Rex meus et Deus meus, quoniam ad te orabo, Domine, mane exaudies vocem meam, mane assistam tibi, et ontemplabor te» [Ps 5, 2]. Et iterum per Prophetam loquitur Dominus: «Diluculo vigilabunt ad me dicentes: Eamus et revertamur ad Dominum Deum nostrum» [Ose 6, 1]. Recedente item sole ac die cessante necessario rursus orandum est: nam, quia Christus sol verus et dies est verus, sole ac die saeculi recedente, quando oramus et petimus ut super nos lux denuo veniat, Christi precamur adventum lucis aeternae gratiam praebiturum. Christum autem diem dictum declarant in Psalmis Spiritus sanctus: «Lapis, inquit, quem reprobaverunt aedificantes, hic factus est in caput anguli. A Domino factum est iste et est admirabilis in oculis nostris. Iste est dies quem fecit Dominus, ambulemus et iucundemur in eo» [Ps 117, 22-23]. Item, quod sol appellatus sit

Jak wynika z przytoczonych wyżej tekstów, już w III wieku Kościół na Zachodzie ustalił – przynajmniej dla gorliwych wiernych – rozkład odmawiania godzin liturgicznych. Odpowiadał on naturalnemu rytmowi zmian cyklicznych w przyrodzie i obierał jako punkt odniesienia tajemnicę Wielkanocy. Jeśli zaś idzie o chrześcijański Wschód, to w zajmującej nas sprawie znajdujemy pewne wytyczne u św. Klemensa Aleksandryjskiego¹¹ i u Orygenesa¹²:

„Częścią tak odprawianej modlitwy¹³ jest modlitwa, którą się powszechnie za taką uznaje, a którą należy odprawiać nie mniej niż trzy razy dziennie każdego dnia. Jasno nawiązuje do niej Daniel, który modlił się trzy razy dziennie, gdy groziło mu bardzo wielkie niebezpieczeństwo [por. Dn 6,10]. A później Piotr, «wchodząc na taras domu, około godziny szóstej, aby modlić się, gdy zobaczył zstępujący z nieba kosz spuszczonego za cztery rogi» [Dz 10, 9-10], wówczas odmówił drugą z trzech modlitw, co przed nim podaje już Dawid: «Rankiem usłyszysz mój głos, rankiem stając przed Tobą i patrząc» [Ps 5, 3]. Także na ostatnią [modli-

---

Malachias propheta testator dicens: «Vobis autem qui timetis nomen Domini, orietur sol iustitiae, et in alis eius curatio est» [Ml 4, 2]. Quod si in Scripturis sanctis sol verus et dies verus est Christus, hora nulla a Christianis excipitur quominus frequenter ac semper Deus debeat adorari; ut qui in Christo, hoc est in sole et in die vero, sumus, insistamus per totum diem precibus et oremus, et quando mundi lege decurrens vicibus alternis nox revolute succedit, nullum de nocturnis tenebris esse orantibus damnium potest, quia filiis lucis et in noctibus dies est. Quando enim sine lumine est cui lumen in corde est? aut quando sol ei et dies non est cui sol et dies Christus est? Qui autem in Christo, hoc est in lumine, semper sumus, nec noctibus ab oratione cessemus. Anna vidua sine intermissione rogans semper et vigilans perseverabat in promerendo Deo, sicut in Evangelio scriptum est: «Non recedebat, inquit, de templo, ieiuniis et orationibus serviens nocte ac die» [Lc 2, 37]. Viderint vel gentiles, qui necdum illuminati sunt, vel Iudaei, qui, deserto lumine, in tenebris remanserunt. Non, fratres dilectissimi, qui in Domini luce semper sumus, qui meminimus et tenemus quid esse accepta gratia coeperimus, computemus noctem pro die. Ambulare nos credamus semper in lumine, non impediamur a tenebris quas evasimus. Nulla sint horis nocturnis precum damna, nulla orationum pigra et ignava dispendia. Per Dei indulgentiam recreati spiritualiter et renati, imitemur quod futuri sumus. Habituri in regno sine interventu noctis solum diem, sic nocte quasi in lumine vigilemus. Oraturi semper et acturi gratias Deo, hic quoque orare et gratias agere non desinamus”

¹¹ Por. CLEMENS ALEXANDRINUS, *Stromateis* 7, 7. Por. także J. SŁOMKA, *Pokarm i ofiara. Refleksja eucharystyczna wczesnych Ojców greckich*, Łódź 2000, 189-194; M. MARITANO, *La preghiera nei Padri Greci*, w: C. Rossini – P. Sciadini (wyd.), *Enciclopedia della preghiera*, dz. cyt., 462-465.

¹² Odnośnie do modlitwy u Orygenesa por. M. MARITANO, *La preghiera nei Padri Greci*, art. cyt., 466-468.

¹³ Chodzi o modlitwę ustawiczną, o nakaz modlenia się zawsze, nieustannie.

twę] wskazują te słowa: «Niech wzniesienie moich rąk będzie ofiarą wieczorną» [Ps 140, 2]. Ale nie zakończymy czasu nocnego bez tej modlitwy, zgodnie ze słowami Dawida: «Wstaję o północy, aby wychwalać Cię za Twe słuszne wyroki» [Ps 118, 62]; a Paweł, ja to mówi w Dziełach Apostolskich: «o północy, gdy był w Filippi, modlił się i chwalił Boga razem z Sylasem tak, iż słyszeli ich również więźniowie» [Dz 16, 25]¹⁴

Najstarszy monastycyzm rozwija tę modlitewną tradycję i poszerza ją ilościowo¹⁵. Mnisi żyjący samotnie (pustelnicy, anachoreci) starają się wprowadzić w czyn polecenie św. Pawła „módlcie się nieustannie” (1 Tes 5, 17). Z tego powodu nie ograniczają się do owych wyznaczonych chwil dnia czy nocy, ale starają się to czynić ustawicznie. Mnisi natomiast żyjący wspólnotowo (cenobici) modlą się, przede wszystkim przestrzegając godzin kanonicznych, co oczywiście nie wyklucza modlitwy ustawicznej. Opierając się na najstarszej regule mniszey, którą napisał św. Pachomiusz, a którą przełożył na łacinę św. Hieronim, widzimy, iż mnisi gromadzą się na wspólnej modlitwie rano, w południe i wieczorem. Tak-

¹⁴ ORIGENES, *De oratione* 12, 2, w: P. KOETSCHAU (wyd.), *Origenes Werke* [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 3], Leipzig 1899, 325: «[...] ἡ εὐχὴ μέρος ἐστὶ καὶ ἡ συνήθως ὀνομαζομένη εὐχή, οὐκ ἔλαττον τοῦ τρις ἐκάστης ἡμέρας ἐπιτελεῖσθαι ὀφείλουσα ὅπερ δηλόν ἐστιν ἐκ τῶν κατὰ τὸν Δαυιδ, τηλικούτου ἐπηρητημένου αὐτῷ κινδύνου εὐχόμενον τρις τῆς ἡμέρας, καὶ ὁ Πέτρος δὲ ἀναβαίνων εἰς "τὸ δῶμα" <"περὶ"> τὴν "ἐκτὴν" "προσεύξασθαι", ὅτε καὶ ἕρα τὸ ἐξ οὐρανοῦ "καθιέμενον" "σκεῦος" "τέτρασιν ἀρχαῖς καθιέμενον", παρίσθησι τὴν μέσσην τῶν τριῶν εὐχῆν, τὴν πρὸ αὐτοῦ καὶ παρὰ τοῦ Δαυιδ λεγομένην "τὸ πρῶτ' εἰσακούσῃ τῆς προσευχῆς μου, τὸ πρῶτ' παραστήσομαι σοὶ καὶ ἐπόψομαι" καὶ τῆς τελευταίας δηλουμένης διὰ τοῦ "ἔπαρσις τῶν χειρῶν μου θυσία ἐσπερινή" ἀλλ' οὐδὲ τὸν τῆς νυκτὸς καιρὸν χωρὶς ταύτης τῆς εὐχῆς καθηκόντως διανύσομεν, τοῦ μὲν Δαυιδ λέγοντος "μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαι σοὶ ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου", τοῦ δὲ Παύλου, ὡς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων εἴρηται, "κατὰ τὸ μεσονύκτιον" ἅμα τῷ Σίλα ἐν Φιλίπποις προσευχομένου καὶ υμνοῦντος τὸν Θεόν, ὥστε ἐπακροᾶσθαι "αὐτῶν" καὶ τοὺς δεσμίους». Por. także M.I. DANIELI, *Vangelo, evangelizzazione, assemblea in Origene*, w: E. MANICARDI F. RUGGIERO (wyd.), *Liturgia ed evangelizzazione nell'epoca dei Padri e nella Chiesa del Vaticano II. Studi in onore di Enzo Lodi* [Studi e Saggi della Sezione Seminario Regionale dello Studio Teologico Accademico Bolognese, 3], Bologna 1996, 133-145; L. PERRONE, *Preghiera*, w: A. MONACI CASTAGNO (wyd.), *Origene. Dizionario. La cultura, il pensiero, le opere*, Roma 2000, 364-367

¹⁵ Na temat najstarszej, mniszey modlitwy godzin por. np.: J. MATEOS, *L'office monastique à la fin du IVe siècle: Antioche, Palestine, Cappadoce*, "Oriens Christianus" 47 (1963) 53-88; Ph. ROUILLARD, *Tempi e ritmi della preghiera nel monachesimo antico*, "Vita consacrata" 16 (1980) 659-669.

że przed udaniem się na nocny spoczynek odmawiają wspólnie oficjum, na które składają się modlitwy i psalmy. Modlitwy i psalmy, poszerzone o czytania, stanowią też podstawę uroczystego spotkania modlitewnego, na które gromadzą się wszyscy w nocy¹⁶

Święty Bazyli Wielki z Cezarei Kapadockiej, czerpiąc natchnie od św. Pachomiusza, rozszerza mnichom wspólnotową, liturgiczną modlitwę godzin do ośmiu: po pierwszej, porannej modlitwie o świcie gromadzą się oni na Tercję, Sekstę i Nonę, a na zakończenie dnia dziękują wspólnotowo za przeżyty dzień. Przed udaniem się natomiast na nocny spoczynek, odmawiają Psalm 90. Na wspólnej modlitwę spotykają się także o północy. Wstają wreszcie po raz ostatni przed świtem, aby odprawić modlitwę nocną¹⁷.

Święty Aleksander, który początkowo żył jako pustelnik nad Eufratem, a następnie założył w Konstantynopolu pod koniec IV wieku sławny monaster, w którym przebywało trzystu mnichów, był inicjatorem *laus perennis*¹⁸ Aby ustawicznie się modlić, św. Aleksander podzielił swych „acemetów” (tych, którzy nie śpią) na trzy zastępy, które na zmianę sprawowały liturgię przez całą dobę bez żadnej przerwy¹⁹

W późniejszym czasie św. Benedykt z Nursji dał mnichom i Kościołowi na Zachodzie wyważony sposób liturgicznej modlitwy godzin, w którym modlitwy chórowe zajmują ograniczone miejsce, przyznając ważną rolę również pracy, która podobnie jak *officium divinum* ma być przeniknięta duchem modlitwy, zgodnie z zawołaniem *ora et labora*. Według reguły św. Benedykta mnisza modlitwa składa się z następujących godzin: nocne czuwania i siedem już tradycyjnie ustalonych godzin:

Por. PACHOMIUS, *Regula* 20-28, w: A. BOON (wyd.), *Pachomiana Latina*, Louvain 1932, 17-20.

¹⁷ Por. BASILIUS CAESARIENSIS, *Regulae fusius tractatae* 37, 3-5.

¹⁸ Odnośnie do Acemetów i św. Aleksandra por.: B. DEGÓRSKI, *L'«abate» come pastore in epoca teodosiana*, w: *Vescovi e pastori in epoca teodosiana. In occasione del XVI centenario della consacrazione episcopale di S. Agostino, 396-1996. XXV Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 8-11 maggio 1996*, Istituto Patristico «Augustinianum» [Studia Ephemeridis «Augustinianum», 58], I, Roma 1996, 96-98; B. DEGÓRSKI, *Opaci okresu Teodozjańskiego*, „Dissertationes Paulinorum” 9 (1996) 12-15. Odnośnie do modlitwy u Acemetów por. M. MARITANO, *La preghiera nei Padri Greci*, art. cyt., 476-477.

¹⁹ Na temat ustawicznej modlitwy w starożytności chrześcijańskiej por. dla przykładu: M. MARX, *Incessant Prayer in Ancient Monastic Literature*, Roma 1946; O. ROUSSEU, *La prière des moines au temps de Jean Cassien*, w: C. BOTTE, *La prière des heures* [Lex orandi, 35], Paris 1963, 117-138.

Jutrzni, Prymy, Tercji, Seksty, Nony, Nieszporów i Komplet²⁰:

„Prorok powiada: «Siedem razy na dzień śpiewałem Twą chwałę» [Ps 119 (118), 164]. Wypełniamy tę świętą liczbę siedem, jeżeli na Jutrznie, Prymie, Tercji, Sekście, Nonie, Nieszporach i Komplecie wywiążemy się z obowiązku naszej służby. O tych dziennych godzinach prorok mówi: «Siedem razy na dzień śpiewałem Twą chwałę», albowiem o nocnych Wigiliach powiedział: «O północy wstałem, aby Cię chwalić» [Ps 119 (118), 62]. O tych więc porach oddajemy chwałę Stwórcy naszemu, «z powodu wyroków Jego sprawiedliwości» [Ps 119 (118), 62, 164], to jest: w czasie Jutrzni, Prymy, Tercji, Seksty, Nony, Nieszporów i Kompletu, a i w nocy wstańmy, aby Go wielbić»²¹

Każda z tych godzin składała się z trzech lub czterech psalmów, krótkiego czytania biblijnego i modlitw. Nocne czuwania były złożone z dwóch nokturnów, z których każdy składał się z sześciu psalmów i czytania biblijnego lub patrystycznego²². Zwraca tu uwagę fakt, że chociaż św. Benedykt szczegółowo omawia rozkład psalmów, to jednak dopuszcza pewną swobodę w ich doborze:

„Pragniemy wszakże wyraźnie zaznaczyć, że jeśli by komuś ten układ psalmów nie odpowiadał, może rozdzielić je inaczej, w sposób, jaki uzna za lepszy, byleby tylko pamiętał, że w każdym przypadku w ciągu tygodnia powinien zostać odśpiewany cały psalterz w pełnej liczbie 150 psalmów»²³

²⁰ Por. B. CAPELLE, *L'Opus Dei dans la Règle de S. Benoît*, w: *La prière des heures* [Lex orandi, 35], Paris 1963, 139-147; Ph. ROUILLARD, *Prière et communauté dans la Règle de S. Benoît*, "Notitiae" 16 (1980) 309-318.

²¹ BENEDICTUS, *Regula* 16, w: A. DE VOGÜE – J. NEUFVILLE (wyd.), *La Règle de Saint Benoît* [Sources Chrétiennes, 182], II, Paris 1972, 524 (tłum. polskie: T.M. DĄBEK – B. TUROWICZ [wyd.], *Regula Mistrza. Regula św. Benedykta* [Źródła monastyczne, 40], Tyniec – Kraków 2006, 429): "Vt ait propheta: *septies in die laudem dixi tibi*. Qui septenarius saceratus numerus a nobis sic implebitur, si matutino, primae, tertiae, sextae, nonae, uesperae completoriiue tempore nostrae seruitutis officia persoluamus, quia de his diurnis horis dixit: *Septies in die laudem dixi tibi*. Nam de nocturnis uigiliis idem ipse propheta ait: *Media nocte surgebam ad confitendum tibi*. Ergo his temporibus referamus laudes creatori nostro *super iudicia iustitiae suae*, id est matutinis, prima, tertia, sexta, nona, uespera, completorios, et *nocte surgamus ad confitendum ei*"

²² Por. BENEDICTUS, *Regula* 8-11.

BENEDICTUS, *Regula* 18, 22-23, w: Święty Benedykt z Nursji, *Regula*. Święty Grzegorz Wielki, *Dialogi*, Tyniec – Kraków 1994, 118 (tekst łaciński według kodeksu 914 opactwa w St. Gallen; tłumaczenie polskie: A. ŚWIDERKÓWNA, s. 119): "Hoc praecipue commonescentes, ut, si cui forte haec distributio psalmodum displicuerit, ordinet, si

Poza monastycznymi, także niektóre inne ośrodki starożytności chrześcijańskiej, takie jak na przykład sanktuaria, nawiedzane przez licznych wiernych, wytworzyły około połowy IV wieku własną liturgię. Dotyczyła ona tego szczególnego miejsca i podkreślała wagę sanktuarium, wychodząc jednocześnie naprzeciw zapotrzebowaniom wiernych na taką właśnie modlitwę.

Jeśli idzie o liturgię w Jerozolimie, to jesteśmy dobrze poinformowani dzięki zapiskom pątniczki Egerii, która pielgrzymowała po Ziemi Świętej od 393 do 396 roku. Według tego, co ona przekazuje, każdego dnia w kościele Grobu Bożego (czy *Anastasis*) odprawiano cztery oficja: przed pianiem koguta zaczynała się modlitwa czuwania, która trwała do wschodu słońca. W modlitwie tej uczestniczyli asceci, ludzie świeccy obu płci, pielgrzymi, po paru księży i (lub) diakonów. Podczas tej modlitwy czuwania przed świtem recytowano (śpiewano) na przemian hymny, psalmy, antyfony:

„Każdego dnia przed pianiem koguta otwierają się wszystkie podwoje *Anastasis*²⁴ i wchodzi wszyscy *monazontes*²⁵ i *parthene*²⁶ jak ich tutaj nazywają, ale nie tylko oni, lecz także świeccy – niewiasty i mężczyźni (z zasady ci, którzy chcą uczestniczyć w czuwaniach aż do świtu). Po cząwszy od tej godziny aż do pojawienia się dnia odmawia się hymny, odpowiada się na Psalmy, a także na antyfony, a po każdym hymnie odmawia się modlitwę. Dwaj względnie trzej prezbiterzy odprawiają w różne dni wraz z *monazontes*, którzy odmawiają modlitwy po każdym hymnie czy antyfonie”²⁷

Gdy natomiast wstało słońce, śpiewano hymny poranne. Po przyjściu biskupa, otoczonego duchowieństwem, on sam odmawiał modlitwę i udzielał błogosławieństwa, czym kończyła się liturgia poranna:

„Gdy zaczyna świtać, zaczynają odmawiać hymny poranne. I oto przy-

---

melius aliter iudicaverit, dum omnimodis id adtendat, ut omni ebdomada psalterium ex integro numero centum quinquaginta psalmoreum psallatur”

²⁴ Chodzi o Konstantyńską Bazylikę Zmartwychwstania (Grobu Bożego) w Jerozolimie.

²⁵ Chodzi tu o mnichów.

Chodzi tu o dziewice Boga poświęcone.

EGERIA, *Itinerarium Egeriae* 24, 1, w: N. NATALUCCI (wyd.), *Egeria. Pellegrinaggio in Terra Santa. Itinerarium Egeriae* [Biblioteca Patristica, 17], Firenze 1991, 156: “Nam presbyteri bini vel terni, similiter et diacones, singulis diebus vices habent simul cum monazontes, qui cata singulos ymnos vel antiphonas orationes dicunt”

chodzi biskup z duchowieństwem i od razu wchodzi do grotty i wewnątrz ogrodzenia najpierw odmawia modlitwę za wszystkich. On sam wspomina także imiona tych, których chce i błogosławi katechumenów. Następnie odmawia modlitwę i błogosławi wiernych. Później zaś, podczas gdy biskup wychodzi z ogrodzenia, wszyscy przybliżają się do jego ręki. On zaś, wychodząc już, błogosławi każdego po kolei i tak dokonuje się rozesłanie, podczas gdy już jest widno”²⁸

Krótsze oficja odprawiano później podczas Seksty i Nony. Kończył je zawsze biskup:

„Także o godzinie szóstej wszyscy znowu schodzą do *Anastasis* i odmawiają psalmy i antyfony, dopóki nie powiadomi się biskupa. Schodzi on w podobny sposób, ale nie siada, lecz od razu wchodzi za ogrodzenie wewnątrz *Anastasis*, czyli do wnętrza grotty, gdzie był także rano, i stamtąd w ten sam sposób najpierw odmawia modlitwę, a następnie błogosławi wiernych, którzy – wychodząc z ogrodzenia – znów podchodzą do jego ręki. O godzinie dziewiątej czyni się tak samo jak o szóstej”²⁹

Pod koniec popołudnia sprawowano godzinę dziesiątą, którą zwano *lucernarium*. Podczas tej liturgii wszyscy wierni trzymali zapalone świece, śpiewano psalmy i [2882] po przyjsciu biskupa diakon rozpoczął długą modlitwę powszechną. Liturgia kończyła się na Kalwarii o zachodzie słońca:

„Natomiast podczas godziny dziesiątej, która tutaj zwie się *licinicon*, my zaś nazywamy ją *lucernare*, cały tłum gromadzi się podobnie w *Anastasis*. Zapala się wszystkie świece i oświetlenia, i powstaje przeogromna jasność. Nie przynosi się jednak płomienia z zewnątrz, lecz bierze się go

²⁸ EGERIA, *Itinerarium Egeriae* 24, 2, w: N. NATALUCCI (wyd.), *Egeria*, dz. cyt., 156, 158: „Iam autem ubi ceperit lucescere, tunc incipiunt matutinos hymnos dicere. Ecce et supervenit episcopus cum clero et statim ingreditur intro spelunca et de intro cancellos primum dicet orationem pro omnibus; commemorat etiam ipse nomina, quorum vult, sic benedicet cathecuminos. Item dicet orationem et benedicet fideles. Et post hoc exeunte episcopo de intro cancellos omnes ad manum ei accedunt, et ille eos uno et uno benedicet exiens iam, ac fit missa iam luce”

²⁹ EGERIA, *Itinerarium Egeriae* 24, 3, w: N. NATALUCCI (wyd.), *Egeria*, dz. cyt., 158: „Item hora sexta denuo descendunt omnes similiter ad Anastasim et dicuntur psalmi et antiphonae, donec commonetur episcopus; similiter descendet et non sedet, sed statim intrat intra cancellos Anastasim, id est intra speluncam, ubi et mature, et inde similiter primum facit orationem, sic benedicet fideles, et sic exiens de intro cancellos similiter ei ad manum acceditur. Ita ergo et hora non fit sicuti et ad sexta”

z wnętrza grotty, to znaczy: z wnętrza ogrodzenia, gdzie dzień i noc zaw sze pali się lampa. Odmawia się także psalmy *lucernare*, lecz również i antyfony (dłużej). A oto nadchodzi biskup i schodzi, i siada na pod wyższeniu, a także i prezbiterzy siadają na swoich miejscach. Odmawia się hymny lub antyfony. Gdy natomiast zgodnie ze zwyczajem zostały już odmówione, biskup powstaje i stoi przed ogrodzeniem, to znaczy: przed grotą, a jeden z diakonów wspomina poszczególne [osoby], jak nakazuje zwyczaj. A gdy diakon wymawia imię poszczególnych [osób], zawsze jest wiele dzieci, które odpowiadają ciągle *Kyrie, eleison* (po naszymu: „Panie, zmiłuj się”), a ich głosy są niezliczone. Gdy diakon skończył mówić to, co miał powiedzieć, najpierw biskup odmawia mod litwę i modli się za wszystkich, po czym modlą się wszyscy razem – zarówno wierni, jak i katechumeni. Znowu brzmi głos diakona, aby każdy z katechumenów, tak jak stoi, pochylił głowę, po czym biskup (stojąc) odmawia błogosławieństwo nad katechumenami. Następnie od mawia się modlitwę i znowu rozbrzmiewa głos diakona i napomina, aby każdy z wiernych (stojąc) pochylił swoją głowę. Następnie biskup bło gosławi wiernych i tak następuje rozesłanie w *Anastasis*. A każdy pojed ynczo zaczyna podchodzić do ręki biskupa. Od razu po tym prowadzą biskupa z hymnami od *Anastasis* aż do Krzyża, a podobnie kroczy i cały lud. Gdy zaś dojdą, [biskup] najpierw odmawia modlitwę, następnie błogosławi katechumenów, potem odmawia inną modlitwę, wreszcie błogosławi wiernych. Następnie zarówno biskup jak i cały tłum idą tak że za Krzyż i tam powtarza się obrzęd, który sprawowany był przed Krzyżem. Podchodzi się znowuż do ręki biskupa (jak w *Anastasis*) za równo przed Krzyżem, jak i za Krzyżem. Olbrzymie zaś szklane lampy licznie wiszą wszędzie i są także liczne pochodnie (zarówno przed *Ana stasis*, jak i przed Krzyżem, ale także i za Krzyżem). To zaś wszystko kończy się z [nadejściem] ciemności. Ten obrządek ma miejsce co dziennie przez sześć dni przy Krzyżu i w *Anastasis*³⁰

EGERIA, *Itinerarium Egeriae* 24, 4-7, w: N. NATALUCCI (wyd.), *Egeria*, dz. cyt., 158. 160: „Hora autem decima, quod appellant hic licinicon, nam nos dicimus lucernare, similiter se omnis multitudo colliget ad Anastasim, incenduntur omnes candelae et cerei et fit lumen infinitum. Lumen autem de foris non affertur, sed de spelunca interiori eicitur, ubi noctu ac die semper lucerna lucet, id est de intro cancellos. Dicuntur etiam psalmi lucernares, sed et antiphonae diutius. Ecce et commonetur episcopus et descendet et sedet susum, nec non etiam et presbyteri sedent locis suis, dicuntur ymni vel antiphonae. Et at ubi perdicti fuerint iuxta consuetudinem, lebat se episcopus et stat ante cancellum, id est ante speluncam, et unus ex diaconibus facit commemorationem singulorum, sicut solet esse consuetudo. Et diacono dicente singulorum nomina semper pisinni plurimi stant respondentes semper: kyrie eleyson, quod dicimus nos: miserere Domine, quorum voces infinitae sunt. Et at ubi diaconus perdixerit omnia, quae dicere habet, dicet orationem primum episcopus et orat pro omnibus; et sic orant omnes, tam fideles quam et cathecumini simul. Item mittet vocem diaconus, ut unusquisque,

Wydaje się, że w IV wieku również i w Rzymie oficjum było już ustalone i odprawiane codziennie. Odprawiano je na pewno w bazylikach św. Piotra, św. Pawła Za Murami i na Lateranie. Czyniły to wspólnoty, które opiekowały się tymi bazylikami i troszczyły się także o przybywających do nich pątników. Od V wieku powstają przy tych wielkich bazylikach wspólnoty mnisze i klasztory³¹, aby sprawować uroczyste liturgie, której oczekiwali oczywiście także i pielgrzymi³². W kościołach natomiast parafialnych i nie mniszych oficjum obejmowało jedynie Jutrznie i Nieszpory, a i tak duchowieństwo rzymskie buntowało się, gdy w VI wieku papież chciał wprowadzić odprawianie codziennych czuwań. Duchowieństwo bowiem Rzymu czyniło słuszne rozróżnienie pomiędzy oficjum mniszym, czy oficjum sprawowanym ze względu na pątników, a tym, które przystoi duchowieństwu parafialnemu.

Widać z tego, że liturgia godzin w Kościele pierwszych wieków nie była modlitwą zastrzeżoną dla duchowieństwa, a duchowieństwo nie było do niej zobowiązane, gdyż liturgia ta rodziła się z potrzeb samej wspólnoty wiernych, którzy przecież musieli i chcieli się modlić³³.

---

quomodo stat, cathecuminus, inclinet caput; et sic dicet episcopus stans benedictionem super cathecuminos. Item fit oratio et denuo mittet diaconus vocem et commonet, ut unusquisque stans fidelium inclinent capita sua; item benedicet fideles episcopus et sic fit missa Anastasi. Et incipient episcopo ad manum accedere singuli. Et postmodum de Anastasim usque ad Crucem cum ymnis ducitur episcopus, simul et omnis populous vadet. Ubi cum perventum fuerit, primum facit orationem, item benedicet cathecuminos; item fit alia oratio, item benedicet fideles. Et post hoc denuo tam episcopus quam omnis turba vadent post Crucem et ibi denuo similiter fit sicuti et ante Crucem, ita et post Crucem. Candelae autem vitreae ingentes ubique plurimae pendent et cereofala plurima sunt tam ante Anastasim quam etiam ante Crucem, sed et post Crucem. Finiuntur ergo haec omnia cum tenebris. Haec operatio cotidie per dies sex habetur ad Crucem et ad Anastasim"

³¹ Por. J. GRIBOMONT, *Rome et les moines*, „La Maison Dieux” 115 (1973) 135-140.

Por. B. DEGÓRSKI, *Simmaco sostenuto dal monachesimo romano? Appunti per una definizione dei rapporti tra i monaci e il loro vescovo*, w: G. MELE - N. SPACCAPPELO (wyd.), *Il papato di san Simmaco (498-514). Atti del Convegno Internazionale di studi, Oristano 19-21 novembre 1998* [Studi e Ricerche di Cultura Religiosa. Nuova Serie, 2], Cagliari 2000, 140-141.

³³ Co do Liturgii Godzin w Kościele pierwszych wieków por. P. SALMON, *L'office divin: histoire de la formation du Bréviaire* [Lex orandi, 27], Paris 1959; A. HAMANN, *Le rythme de la prière chrétienne ancienne*, „La Maison Dieux” 64 (1960) 6-28; P. SALMON, *La prière des heures (du Ier au Xe s.)*, in A.G. MARTIMORT, *L'Église en prière*, Paris 1965³ 811-858; J. GELINEAU, *Les Psaumes à l'époque patristique*, „La Maison Dieux” 135 (1978) 99-116; R. TAFT, *La liturgie des heures en Orient et en Occident*, Turnhout 1991; M. AJJUB, *Livre d'heures du Sinai* [Sources Chrétiennes, 486], Paris 2004.

2. Liturgia monastyczna³⁴

Według najstarszych krzewicieli monastycyzmu, do których należy na przykład św. Jan Kasjan³⁵ i św. Benedykt z Nursji, celem poświęconego Bogu życia mniszego była ustawiczna modlitwa. Tak pisze św. Jan Kasjan:

„Cały cel mnicha i doskonałość jego serca zmierzają ku ustawicznemu i nieprzerwanemu trwaniu na modlitwie, a ponadto – na ile jest to dane kruchemu człowiekowi – ku nieporuszonemu spokojowi umysłu i ku trwałej czystości, dzięki której niestrudzenie poszukujemy i ustawicznie podejmujemy nie tylko trud cielesny, lecz także skruczę ducha”³⁶

Od połowy IV do końca VII wieku ustaliły się w niej formuły i całe formularze, z których powstały różne liturgie (obrządku) na Wschodzie i Zachodzie:

1) liturgia antiocheńska z dwiema różnymi formami liturgicznymi w języku greckim – liturgia syryjsko-wschodnia i syryjsko-zachodnia³⁷ Świadczą o nich kazania i homilie św. Jana Złotoustego³⁸ i Teodora

³⁴ Opracowano na podstawie: M.G. BIANCO, *Liturgia monastica*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico...*, dz. cyt., Genova – Milano 2007, 2883-2885.

Odnosnie do modlitwy u św. Jana Kasjana por. L. LONGOBARDO, *La preghiera nei Padri Latini*, art. cyt., 504-506.

³⁶ IOHANNES CASSIANUS, *Conlationes Patrum* 9, 2, 1, w: E. PICHERY (wyd.), *Jean Cassien. Conférences VIII-XVII* [Sources Chrétiennes, 54], Paris 1958, 40: “Omnis monachi finis cordisque perfectio ad iugem atque indisruptam orationis perseuerantiam tendit, et quantum humanae fragilitati conceditur, ad immobilem tranquillitatem mentis ac perpetuam nititur puritatem, ob quam omnem tam laborem corporis quam contritionem spiritus indefesse quaerimus et iugiter exercemus”

³⁷ Por. M.H. SHEPHERD, Jr., *The Formation and Influence of the Antiochene Liturgy* [Dumbarton Oaks Papers, 15], Cambridge, MA, 1961, 25-44; P. ALLEN, *Severus of Antioch as Pastoral Care*, w: *Studia Patristica*, XXXV, Leuven 2001, 353-368; TENZE, *Severus of Antioch as a Source for Lay Piety in Late Antiquity*, w: M. MARITANO (wyd.), *Historiam perscrutari. Miscellanea di studi offerti al prof. Ottorino Pasquato* [Biblioteca di Scienze Religiose, 180], Roma 2002, 711-721; M.A. SCHATKIN, *Advocate of Biblical Literacy*, w: M. MARITANO (wyd.), *Historiam perscrutari*, dz. cyt., 829-838; O. PASQUATO, *Antiochia di Siria. Liturgia*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico...*, dz. cyt., Genova – Milano 2006, 354-356.

³⁸ Wydane w: PG [= J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae Graecae cursus completus*] 47-64. Por. F.E. BRIGHTMAN, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896, Appendix C *The Liturgy of A. from the writings of J. Chrysostom*, 470-481; J.-P. CATTENOZ, *Le baptême mystère nuptial. Théologie de Saint Jean Chrysostome*, Venasque 1993; I.

Mopsuestii³⁹ *Didascalía Apostolorum* (III wiek)⁴⁰ *Constitutiones Apostolicae*⁴¹

2) Liturgia jerozolimska⁴² która jest bardzo bliska liturgii antio-

ONATIBIA, «*Mens concordet voci*» en la catequesis de san Juan Crisóstomo, w: M. MARITANO (wyd.), *Historiam perscrutari*, dz. cyt., 815-827.

³⁹ Por. F.E. BRIGHTMAN, *The Anaphora of Theodore*, "Journal of Theological Studies" 31 (1930) 160-164; A. MINGANA, *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Lord's Prayer and on the Sacraments of Baptism and the Eucharist* [Woodbrooke Studies, 6], Cambridge 1933; R. TONNEAU – R. DEVRESSE, *Les Homélie Catéchétiques de Théodore de Mopsueste* [Studi e Testi, 145], Città del Vaticano 1949; A. RAES, *Anaphorae orientales*, w: A. HÄNGGI – I. PAHL, *Præx eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti* [Spicilegium Friburgense. Textus historiam vitae Christianae illustrantes, 12], Fribourg Suisse 1968², 381-386.

⁴⁰ Por. M. VIARD, *La Didascalie des apôtres, introduction critique, esquisse historique* [Thèse de doctorat en théologie présentée à la faculté catholique de Lyon], Langres 1906; J.V. BARTLET, *Fragments of the Didascalía apostolorum in Greek*, "Journal of Theological Studies" 18 (1917) 301-309; S. BROCK – M. VASEY, *The liturgical portions of the Didascalía*, Bramecote 1928; R.H. CONNOLLY, *Didascalía Apostolorum*, Oxford 1929; E. TIDNER, *Didascalíae Apostolorum, canonum ecclesiasticorum, traditionis Apostolicae versiones Latinae* [Texte und Untersuchungen, 75], Berlin 1963; A. VÖÖBUS, *The Didascalía Apostolorum in Syriac* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 401-402, 407-408], Leuven 1979; C. METHUEN, *Widows, bishops and the struggle for authority in the Didascalía Apostolorum*, "The Journal of Ecclesiastical History" 46 (1995) 197-213; G. SCHÖLLGEN, *Die Anfänge der Professionalisierung des Klerus und das kirchliche Amt in der Syrischen Didaskalia*, Münster 1998; M. PENN, *Bold and having no shame: ambiguous widows, controlling clergy and early Syrian communities*, "Hugoye: Journal of Syriac Studies" 4 (2001).

⁴¹ Wydania: PG I, 509-1156; G. ÜLTZEN (wyd.), *Constitutiones Apostolicae*, textum Graecum recognovit, praefatus est, annotationes criticas et indices subiecit G. Ültzen, Oxford 1853; P.A. DE LAGARD, *Constitutiones Apostolorum*, Leipzig 1862 [dodruk: Osnabrück 1962]; F.X. FUNK, *Didascalía et Constitutiones Apostolorum*, I-II, Paderborn 1905 [dodruk: Torino 1962]; M. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques* [Sources Chrétiennes, 320, 329, 336], Paris 1985-1987. Por. M. METZGER, *Mistero, liturgia ed evangelizzazione nelle Costituzioni apostoliche*, w: E. MANICARDI – F. RUGGIERO (wyd.), dz. cyt., 205-218.

⁴² Por. A. SMITH LEWIS, *A Palestinian Syriac Lectionary, containing Lessons from the Pentateuch, Job, Proverbs, Acts and Epistles*, with critical notes by E. NESTLE and a glossary by M.D. GIBSON [Studia Sinaitica, 6], London 1897; F.C. BURKITT, *The Old Lectionary of Jerusalem*, "Journal of Theological Studies" 24 (1923) 415-424; M. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle)* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 188-189, 204-205; Scriptorum Iberici 9-10, 13-14], I-II, Louvain 1959-1960; A. RENOUX, *Le codex arménien Jérusalem 121. I. Introduction aux origines de la liturgie hiérosolymitaine, lumières nouvelles* [Patrologia Orientalis, 35, 1], Turnhout 1969; TENZE, *Le codex arménien Jérusalem 121. II. Édition compare du texte et de deux autres manuscrits*, Turnhout 1971; G. KRETSCHMAR, *Festkalender una Memorialstätten Jerusalems in altkirchlicher Zeit*, "Zeitschrift der

cheńskiej i cechuje się pielgrzymkami do miejsc świętych, jak to poświadczają *Itinerarium Egeriae*⁴³ oraz katechezy św. Cyryla Jerozolimskiego⁴⁴

3) Liturgia egipska (koptyjska)⁴⁵, którą poświadczają św. Klemens

Deutschen Palästina-Verein" 87 (1971) 167-205; H. LEEB, *Die Gesänge im Gemeindegottesdienst von Jerusalem (vom 5. Bis 8. Jahrhundert)*, "Orientalia Christiana Periodica" 39 (1973) 481-490; J. SCHWARTZ, *The Encaenia of the Church of the Holy Sepulchre, the Temple of Solomon and the Jews*, "Theologische Zeit" 43 (1987) 265-281; G. WINKLER, *Ungelöste Fragen im Zusammenhang mit den liturgischen Gebräuchen in Jerusalem*, "Handes Amsorya" 101 (1987) 303-315; G. KRETSCHMAR, *Jerusalem Heiligtumstraditionen in altkirchlicher und frühislamischer Zeit*, Wiesbaden 1988; J.F. BALDOVIN, *Liturgie in ancient Jerusalem*, Bramcote 1989; C. RENOUX, *Le lectionnaire de Jérusalem en Arménie: Le Čašoc' I-III*, Turnhout 1989 2004; C. RENOUX, *Les lectionnaires arméniens*, w: C.-B. AMPOUX J.-P. BOUHOT (wyd.), *La lecture liturgique des Épîtres catholiques dans l'Église ancienne*, Lausanne 1996, 53-74; Ch. RENOUX, *Origène dans la liturgie de l'Église de Jérusalem*, "Adamantius" 5 (1999) 37-52; A. STEWART-SYKES, *The Anaphora of Catecheses Mystagogicae 5 and the Birkat ha-Mayon. A Study in Development*, "Augustinianum" 45 (2005) 309-347; D. STIERNON, *Gerusalemme. Liturgia*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico...*, dz. cyt., Genova Milano 2007, 2114-2116.

⁴³ Wydania: P. GEYER (wyd.), [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 39], Vindobonae 1898, 37-101; H. PÉTRÉ (wyd.), [Sources Chrétiennes, 19], Paris 1948; E. FRANCESCINI R. WEBER (wyd.), [Corpus Christianorum, Series Latina, 175], Turnhout 1965, 37-90; P. MARAVAL (wyd.), [Sources Chrétiennes, 296], Paris 1982; N. NATALUCCI (wyd.), *Egeria. Pellegrinato in Terra Santa. Itinerarium Egeriae* [Biblioteca Patristica, 17], Firenze 1991; G.D. THÖNNES (wyd.), [The Fathers of the Church, 20], New York 1995. Por. także E. BERMEJO CABRERA, *La proclamación de la Escritura en la liturgia de Jerusalén. Estudio terminológico del "Itinerarium Egeriae"* Jerusalem 1993.

⁴⁴ Wydania: PG 33; W.K. REISCHL - J. RUPP (wyd.), *Cyriilli Hierosolymitani opera*, I II, München 1840-1860; A. PIEDAGUEL - P. PARIS (wyd.), *Cyrille de Jérusalem. Catéchèses mystagogiques* [Sources Chrétiennes, 126], Paris 1966. Por. także: A. PAULIN, *Saint Cyrille de Jérusalem catéchèse*, Paris 1959; A. RAES, *Anaphorae orientales* [Anaphora in Catechesibus mystagogicis Cyriilli Hierosolymitani], art. cyt., 206-209; H.M. RILEY, *Christian initiation: a comparative study of the interpretation of the baptismal liturgy in the mystagogical writings of Cyril of Jerusalem, John Chrysostom, Theodore of Mopsuestia and Ambrose of Milan*, Washington D.C. 1974; S. JANERAS, *À propos de la catéchèse XIV de Cyrille de Jérusalem*, "Ecclesia orans" 3 (1986) 307-318; A.J. DOVAL, *Cyril of Jerusalem, Mystagogue: the Authorship of the Mystagogic Catecheses*, Washington D.C. 2001.

⁴⁵ Por. I. FORGET, *Synaxarium Alexandrinum* (textus) [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptorum Arabici, Series tertia, 18-19], Beryti Parisiis Lipsiae 1905-1912; TENZE, *Synaxarium Alexandrinum* (versio) [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptorum Arabici, Series tertia, 18-19], Romae 1921, Lovanii 1926; R. BASSET (wyd.), *Le Synaxaire Arabe Jacobite (redaction copte)*, IV. Texte arabe [Patrologia Orientalis, 16], Paris 1922; G.J. CUMING, *The Liturgy of St.*

Aleksandryjski⁴⁶, Orygenes⁴⁷ św. Atanazy Aleksandryjski⁴⁸, św. Cyryl Aleksandryjski⁴⁹ „Sakramentarz” Serapiona z Thmuis (IV w.)⁵⁰

4) Liturgia rzymska⁵¹ o której mówi już około roku 150 św. Justyn⁵², czy około 215 roku *Traditio Apostolica* Pseudo Hipolita Rzym-

Mark [Orientalia Christiana Analecta, 234], Roma 1990; J.J. FERNANDEZ SANGRADOR, *Los origenes de la comunidad Cristiana de Alejandria* [Plenitudo Temporis, 1], Salamanca 1994; *Aegypten in Spätantiken-christlichen Zeit. Einführung in die Koptische Kultur*, Wiesbaden 1998; J. HENNER, *Fragmenta liturgica coptica: Editionen und Kommentar liturgischer Texte der Koptischen Kirche des ersten Jahrtausends*, Tübingen 2000; I.H. DALMAIS, *Egitto. Liturgia*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico*, dz. cyt., Genova Milano 2006, 1601-1603.

⁴⁶ Por. A. KNAUBER, *Katechetenschule oder Schulkatechumenat? Um die rechte Deutung des Unternehmens der ersten großen Alexandriner*, „Trierer Theologische Zeitschrift” 60 (1951) 213-266; C. NARDI, *Il battesimo in Clemente Alessandrino. Interpretazione di Eclogae propheticae I-26*, Roma 1984.

⁴⁷ Por. G. SGHERRI, *Chiesa e sinagoga nelle opere di Origene*, Milano 1982, 423-427; W. SCHÜTZ, *Die christliche Gottesdienst bei Origene*, Stuttgart 1984; A. MONACI CASTAGNO, *Origene predicatore e il suo pubblico*, Milano 1987; J. DANIELOU, *Origene, Roma 1991*, 50-63; J. LAPORTE, *Théologie liturgique de Philon d'Alexandrie et d'Origène*, Paris 1995; G. LATTIERI, *In spirito e/o verità da Origene a Tommaso d'Aquino*, „Annali di storia dell'esegesi” 12 (1995) 49-83, szczególnie strony: 50-67; F. COCCHINI, *La normativa sul culto e sulla purità rituale nella interpretazione di Origene*, „Annali di storia dell'esegesi” 13 (1996) 143-158; C. MAZZUCCO, *Il culto liturgico nel pensiero di Origene*, w: S. PANIMOLLE (wyd.), *Dizionario di spiritualità biblico-patristica*, XII: *Culto divino Liturgia*, Roma 1996, 203-220, szczególnie: 214-215; C.L. ROSSETTI, *„Sei diventato tempio di Dio” Il mistero del tempio e dell'abitazione divina negli scritti di Origene*, Roma 1998.

⁴⁸ Por. A. RAES, *Anaphorae orientales [Anaphora Athanasii Apostolici]*, art. cyt., 175-184.

⁴⁹ Por. H. LIETZMANN, *Sahidische Bruchstücke der Gregorios und Kyrillosliturgie*, „Oriens Christianus” NS 9 (1920) 1 19; H. ENGBERDINS, *Das Verhältnis der syrischen Timotheusanaphora zur koptischen Cyrillusliturgie*, „Oriens Christianus” 42 (1958) 55-67; A. RAES, *Anaphorae orientales [Anaphora Cyrilli Alexandrini]*, art. cyt., 135-139.

⁵⁰ Tekst grecki anafory z Euchologionu św. Serapiona z Thmuis (wraz z przekładem łacińskim): J. QUASTEN, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima [Florilegium Patristicum, 7]*, Bonnae 1935-1937, 59-64; A. HÄNGGI I. PAHL, *Prex eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti [Spicilegium Friburgense. Textus historiam vitae Christianae illustrantes, 12]*, Fribourg Suisse 1968² 128-133. Por. także M. JOHNSON, *A Fresh Look at the Prayers of Sarapion of Thmuis*, „Studia Liturgica” 22/2 (1992) 163-183; M.E. JOHNSON, *The Prayers of Serapion of Thmuis: A Literary Liturgical and Theological Analysis [Orientalia Christiana Analecta, 249]*, Roma 1995.

⁵¹ Por. L. FEIZENHÖFER I. PAHL, *Liturgia romana*, w: A. HÄNGGI I. PAHL, *Prex eucharistica*, dz. cyt., 423-447.

⁵² Por. IUSTINUS, *Apologiae I-II (passim)*.

skiego⁵³ Wyraźnie zaś o liturgii rzymskiej mówi się od końca IV wieku. Zawarta jest ona w „Sakramentarzach” leonińskim, starożytnym gela-
 jańskim, gregoriańskim, w *Liber Pontificalis*⁵⁴

5) Liturgia ambrozjańska⁵⁵

⁵³ Wydanie tekstu i tłumaczenie francuskie: B. BOTTE (wyd.), HIPPOLYTE DE ROME, *La Tradition Apostolique d'après les anciennes versions. Introduction, traduction et notes* [Sources Chrétiennes, 11 bis], Paris 1968² Por. także J.M. HANSENS, *La liturgie d'Hippolyte* [Orientalia Christiana Analecta, 155] Roma 1959.

⁵⁴ Por. M. ANDRIEU (wyd.), *Les ordines romani du haut moyen âge*, I-V, Louvain 1931-1961; T. KLAUSER, *Das römische Capitulare evangeliorum* [Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen, 28], Münster 1935; E. BURQUE, *Études sur les sacramentaires romains*, Roma 1949; A. CHAVASSE, *Les plus anciens types du lectionnaires et de l'antiphonaire romains de la messe*, "Revue Bénédictine" 62 (1952) 3-94; E. DEKKERS, *Autour de l'œuvre liturgique de S. Léon le Grand*, "Sacris Erudiri" 10 (1958) 363-398; A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire gélasién*, Tournai 1958; H. ASHWORTH, *The Liturgical Prayer of Gregory the Great*, "Traditio" 15 (1959) 107-161; G. POMARES, *Gélase Ier Lettre contre les Lupercales et dix-huit messes du Sacramentaire léonien* [Sources Chrétiennes, 65], Paris 1959; J.A. JUNGSMANN, *La liturgie des premiers siècles*, Paris 1962; L.C. MOHLBERG (wyd.), *Sacramentarium Veronense*, Roma 1966; K. GAMBER, *Codices liturgici latini antiquiores*, I-II, Fribourg 1968; L.C. MOHLBERG (wyd.), *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae Sacramentarium Gelasianum*, Roma 1968²; E. CATTANEO, *Introduzione alla storia della liturgia occidentale*, Roma 1969²; J. DESIUSSES (wyd.), *Le Sacramentaire Grégorien*, Fribourg 1971-1982; A. NOCENT, *Storia dei libri liturgici romani* [Anamnesis, 2], Torino 1978; A. CHAVASSE, *La liturgie de la ville de Rome du Ve au VIIIe siècle* [Studia Anselmiana, 112], Roma 1993; Ph. ROUILLARD, *Roma. Liturgia*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico...*, dz. cyt., Genova – Milano 2008, 4597-4601.

⁵⁵ Por. A. WILMART, *Une exposition de la messe ambrosienne*, "Jahrbuch für Liturgiewissenschaft" 2 (1922) 47-67 ["Ambrosius" 7 (1931) 185-206]; G. ZUNINI, *Oblatio rationabilis*, "Ambrosius" 4 (1928) 161-168; A. PAREDI, *I Prefazi ambrosiani. Contributo alla storia della liturgia latina*, Milano 1937; G. MORIN, *Depuis quand un Canon fixe à Milan? Restes de ce qu'il a remplacé*, "Revue Bénédictine" 51 (1939) 101-108 ["Ambrosius" 17 (1941) 89-93]; C. COEBERGH, *Drie oude Anaphoren uit de Liturgie van Milaan*, "Tijdschrift voor Liturgie" 21 (1940) 219-231 ["Ambrosius" 29 (1953) 219-232]; TENŽE, *De ambrosiaanse Miscanon. Een romeinse hervorming te Milaan*, "Tijdschrift voor Liturgie" 21 (1940) 287-292 ["Ambrosius" 31 (1955) 138-150]; B. CAPELLE, *Le canon romain attesté dès 359?*, "Revue d'Histoire Ecclésiastique" 41 (1946) 417-421; O. HEIMING, *Das Mailändische Präfationale*, "Archiv für Liturgiewissenschaft" 1 (1950) 128-132; TENŽE, *Die Mailänder Meßfeier*, w: Th. BOGLER (wyd.), *Eucharistiefiern in der Christenheit. Gesammelte Aufsätze* [Liturgie und Mönchtum, Laacher Hefte, 26], Maria Laach 1960, 48-57; P. BORELLA – E. CATTANEO – E. VILLA, *Questioni e bibliografia Ambrosiane* [Archivio Ambrosiano, 2], Milano 1950 [streszczenie w: "Jahrbuch für Liturgiewissenschaft" 2 (1952) 195-197]; A.J. SCHUSTER, *Notizie sulla liturgia ambrosiana*, w: *Storia di Milano*, I, Milano 1953, 443-461; P. BORELLA, *Il «Canon Missae» ambrosiano*, "Ambrosius" 30 (1954) 225-257; E. CATTANEO, *Storia e particolarità del rito ambrosiano*, w: *Storia di Milano*, III,

6) Liturgia mozarabska⁵⁶

Milano 1954, 761-836; P. BORELLA, *La messa ambrosiana*, w: M. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, III, Milano 1956² 551-614; M. HUGLO L. AGUSTONI – E. CARDINE E.T. MONETA-CAGLIO, *Fonti e paleografia del Canto Ambrosiano* [Archivio Ambrosiano, 7], Milano 1956; P. BORELLA, *Il Rito Ambrosiano*, Brescia 1964; A.A. KING, *Liturgies of the Primatial Sees*, London 1957, 286-456; L. EIZENHÖFER – I. PAHL, *Liturgia ambrosiana*, w: A. HÄNGGI I. PAHL, *Præx eucharistica*, dz. cyt., 448-460; A.M. TRIACCA, *La liturgia ambrosiana*, w: *Anamnesis. 2. La Liturgia. Panorama storico generale*, Torino 1978, 88-110; TENŽE, *Libri liturgici ambrosiani*, tamże, 201-217; L. PROSDOCIMI C. ALZARI, *La Chiesa Ambrosiana. Profili di storia istituzionale liturgica*, Milano 1980; E. CATTANEO, *La Chiesa di Ambrogio. Studi di storia e liturgia*, Milano 1984; F. SEGALA, *Saggio di bibliografia sulla liturgia ambrosiana dal 1950 al 1975*, Verona 1995; C. ALZATI, *Ambrosianum mysterium: la Chiesa di Milano e la sua tradizione liturgica*, Milano 2000; D. SARTORE A.M. TRIACCA – C. CIBIEN (wyd.), *Liturgia*, Cinisello Balsamo 2001, 6-46; A.M. TRIACCA, *Ambrosiana (liturgia)*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico...*, dz. cyt., Genova – Milano 2006, 235-239.

⁵⁶ Por. G. MERCATI, *More Spanish Symptons*, "The Journal of Theological Studies" 8 (1907) 423-430 [także w: E. BISHOP, *Liturgica historica*, Oxford 1918, 203-210 (reprint: London 1962)]; W.C. BISHOP, *The Mozarabic and Ambrosian Rite*, London 1924; G. PRADO, *Historia del Rito Mozárabe y Toledano*, Silos 1928; F. CABROL, *Mozarabe*, w: *Dictionnaire de théologie catholique*, X, Paris 1929, 2518-2543; A.A. KING, *Notes on the Catholic Liturgies*, London 1930, 249-321; C. COEBERGH, *De westgotische of mozarabische ritus*, "Tijdschrift voor Liturgie" 12 (1931) 129-145; H. ENGEBERDING, *Die spanisch-westgotische Liturgie*, "Liturgische Zeitschrift" 4 (1931) 155-166, 5 (1932) 241-249; A. COLUNGA, *La Epiclesis en la Liturgia Mozárabe*, "La Ciencia Tomista" 47 (1933) 145-161, 289-306; F. CABROL, *Mozarabe (La Liturgie)*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XII, Paris 1935, 390-491; A. COLUNGA, *La cuestión de la Epiclesis a la luz de la liturgia mozárabe*, "La Ciencia Tomista" 55 (1936) 57-62, 145-168; W.S. PORTER, *The mozarabic "Post pridie"* "The Journal of Theological Studies" 44 (1943) 182-194; L. BROU, *Bulletin de liturgie mozarabe (1936-1948)*, "Hispania Sacra" 2 (1949) 459-484; J. PINELL, *Boletín de la liturgia hispano-visigótica (1949-1956)*, "Hispania Sacra" 9 (1956) 405-428; A.A. KING, *Liturgies of the Primatial Sees*, London 1957, 457-631; A. FRANQUESA, *Die mozarabische Messe*, w: TH. BOGLER (wyd.), *Eucharistiefiern in der Christenheit. Gesammelte Aufsätze* [Liturgie und Mönchtum. Laacher Hefte, 26], Maria Laach 1960, 58-70; M. RAMOS, *La gran oración eucarística en la antigua misa española*, Granada 1963; J. JANINI, "Sacramentorum prefationes" y liturgia visigótica [Miscelánea en memoria de Dom Mario M. Férotin (1914-1964)], "Hispania Sacra" 17 (1964) 141-172; J.M. MORA ONTALBA, *Bibliografía general de la liturgia mozárabe*, w: *Estudios sobre la liturgia mozárabe*, Toledo 1965, 165-187; J. PINELL, *Liturgia Hispanica*, w: A. HÄNGGI I. PAHL, *Præx eucharistica*, dz. cyt., 494-513; *Liturgia y Música Mozárabe*, Toledo 1978; *Arte y cultura mozárabe*, Instituto de Estudios Visigótico-Mozárabes de San Eugenio, Toledo 1979; *Misa del Sábado Santo en rito Hispano antiguo o Mozárabe*, Autor-editor, Madrid, 1984; T. MOLDOVAN, *Relación entre anáfora y lecturas bíblicas en la cuaresma dominical hispánico-mozárabe*, Salamanca 1992; *La literatura exequial en el rito hispano-mozárabe*, Madrid 1996; *Codex biblicus legionensis: biblia visigótico-*

7) Liturgia gallikańska⁵⁷ której początki znajdujemy u św. Ceza-
rego z Arles⁵⁸ i św. Grzegorza z Tours⁵⁹

mozárabe de San Isidoro de León (año 960), León 1997; CONFERENCIA EPISCOPAL
ESPANOLA, *Celebración eucarística según el rito hispano-mozárabe*, Madrid 2000;
Commemoración del IX Centenario del fuero de los mozárabes, Toledo 2003; G.
WOOLFENDEN, *La oración diaria en la España cristiana: estudio del oficio mozárabe*,
Salamanca 2003.

Por. L. DUCHESNE, *Sur l'origine de la liturgie gallicane*, "Revue d'Histoire et de
Littérature religieuse" 5 (1990) 31-47; H. LIETZMANN, *Ordo missae romanus
et gallicanus* [Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen. 19; Liturgische Texte, 2],
Bonn 1923⁵; L. DUCHESNE, *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant
Charlemagne*, Paris 1925⁵; J.-B. THIBAUT, *L'ancienne liturgie gallicane. Son origine
et sa formation en Provence aux Ve et VIe siècles sous l'influence de Cassien et de Saint
Césaire d'Arles*, Paris 1929; F. CABROL, *Les origines de la liturgie gallicane*, "Revue
d'Histoire Ecclésiastique" 26 (1930) 951-962; A. WILMART, *La réforme liturgique de
Charlemagne*, "Ephemerides Liturgicae" 45 (1931) 186-207; J. QUASTEN, *Oriental
Influence in the Gallican Liturgy*, "Traditio" 1 (1943) 55-78; A.G. MARTIMORT, *La
liturgie de la messe en Gaule*, "Compagnie de St. Sulpice. Bulletin du Comité des
Études" 22 (1949) 204-222; M. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, I, Milano 1950⁷;
É. GRIFFE, *Aux origines de la liturgie gallicane*, "Bulletin de Littérature Ecclésiastique"
52 (1951) 17-43; E. KOVALEVSKY, *Le Canon eucharistique de l'ancien rite des Gaules*,
Paris 1957; A.-G. MARTIMORT, *La liturgie de la messe en Gaule*, "Bulletin du Comité
des Études" 3 (1958) 204-222, "Ephemerides Liturgicae" 72 (1958) 446-448
(bibliografia); W.S. PORTER, *The Gallican Rite* [Studies in Eucharistic Faith and
Practice, 4], London 1958; A.A. KING, *Liturgies of the Past*, London 1959, 77-185; K.
GAMBER, *Ordo antiquus gallicanus. Der gallikanische Meßritus des 6. Jahrhunderts*
[Textus patristici et liturgici, 3], Regensburg 1965; L. EIZENHÖFER – I. PAHL, *Liturgia
gallicana et celtica*, w: A. HÄNGGI – I. PAHL, *Præx eucharistica*, dz. cyt., 461-493; J.
PINELL, *Legítima Eucharistia. Cuestiones sobre la anámnesis y la epiclesis en el antiguo
rito galicano*, w: *Mélanges Liturgiques B, Botte*, Louvain 1972, 445-460; TENŽE,
Anámnesis y epiclesis en el antiguo rito galicano, "Didaskalia" 4 (1974) 1-130; G.
RAMIS, *Le famiglie liturgiche in Occidente*, w: A.J. CHUPUNGO (wyd.), *Scientia
Liturgica*, I, Casale Monferrato 1998, 40-47; J. PINELL, *Storia delle liturgie occidentali
non romane*, w: tamże, 195-218; G. RAMIS, *Libri liturgici occidentali non romani*,
w: tamże, 331-343; J. PINELL, *Gallicana (liturgia)*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo
dizionario patristico...*, dz. cyt., Genova – Milano 2007, 2045-2050.

⁵⁸ Por. P. RICHÉ, *Césaire d'Arles*, Paris 1958; S. FELICI, *Le catechesi al popolo
di S. Cesario di Arles*, w: *Valori attuali della catechesi patristica*, Roma 1979, 169-186;
K. BERG, *Cäsarius von Arles. Ein Bischof des sechsten Jahrhunderts erschließt das
liturgische Leben seiner Zeit*, Thaur – Wien – München 1994; W.E. KLINGSHIRN, *Cae-
sarius of Arles: The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul*, Cambridge
1994.

⁵⁹ Por. G. VINAY, *S. Gregorio di Tours*, Carmagnola 1940; *Gregorio di Tours*, Todi
1977; M. HEINZELMANN, *Gregor von Tours (538-594) "Zehn Bücher Geschichte"
Historiographie und Gesellschaftskonzept im 6. Jahrhundert*, Darmstadt 1994; I.N.
WOOD, *Gregory of Tours*, Bangor 1994; A.H.B. BREUKELAAR, *Historiography and*

8) Liturgia celtycka⁶⁰

Omówienie wspomnianych tradycji liturgicznych – ich rozwoju, wzajemnych zależności i dokonujących się na przestrzeni dziejów transformacji – choć bardzo interesujące, przekracza ramy niniejszego opracowania. Przejdźmy zatem od razu do charakterystyki najwcześniejszej tradycji mniszej i monastycznej.

Przekazy historyczne pozwalają stwierdzić, że najstarsi mnisi, szczególnie pustelnicy, słupnicy, dendryci, nie uczestniczyli regularnie (a nawet przez wiele lat, czy wręcz przez ich dziesiątki!) w eucharystii⁶¹ Niemniej jednak, jak wynika ze źródeł, anachoreci i cenobici dzielali wiarę Kościoła w eucharystię:

Episcopal Authority in Sixth-Century Gaul. The Histories of Gregory Tours. Interpreted in their historical Context. Göttingen 1994.

⁶⁰ Por. F.E. WARREN, *The Liturgy and Ritual of the Celtic Church*, Oxford 1881 (drugie wydanie ukazało się pod red.: J. STEVENSON, Woodbridge 1987); F.E. WARREN, *Antiphonary of Bangor* [H. Bradshaw Society, 32], London 1895; E. BISHOP, *Spanish Symptoms*, "The Journals of Theological Studies" 8 (1907) 278-294; G.F. WARNER, *The Stowe Missal* [H. Bradshaw Society, 32], London 1915; *Liturgica historica. Papers on the Liturgy and Religious Life of the Western Church*, Oxford 1918, 165-210 (reprint: London 1962); L. GOUGAUD, *Celtiques (Liturgies)*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, II, Paris 1924, 2969-3032; TENŽE, *Christianity in Celtic Lands. A History of the Church of the Celts, their Origin, their Development, Influence, and Mutual Relations*, London 1932; E. FRANCESCHINI, *L'antifonario di Bangor*, Padova 1941; P. POWER, *The Mass in the Early Irish Church*, "The Irish Ecclesiastical Record" 60 (1942) 197-206; J. HENNIG, *Studies in the Liturgy of the Early Irish Church*, "The Irish Ecclesiastical Record" 75 (1951) 318-333; A.A. KING, *Liturgies of the Past*, London 1959, 186-275; J. RYAN, *The Mass in the Early Irish Church*, "Studies" 50 (1961) 371-384; A. DOLD L. EIZENHÖFER, *Das irische Palimpsestsakramentar im Clm 14429 der Staatsbibliothek München* [Texte und Arb., 53-54], Beuron 1964; K. GAMBER, *Libri liturgici celtici* [Codices Liturgici Latini Antiquiores. Spicilegium Friburgense. Subsidia, 1], I, Freiburg 1968² 130-152; J. PINELL, *Anámnesis y epiclesis en el antiguo rito galicano*, "Didaskalia" 4 (1974) 1- 130; TENŽE, *La liturgia celtica* [Anamnesis, 2], Torino 1978, 67-70; M. CURRAN, *The Antiphonary of Bangor and the Early Irish Monastic Liturgy*, Dublin 1984; M. LAPIDGE, *Columbanus and the "Antiphonary of Bangor"* "Peritia" 4 (1985) 104-116; D.N. POWER, *Celtic Liturgy*, "Studia Liturgica" 27 (1997) 1- 32; J. PINELL, *Celtica (liturgia)*, w: A. DI BERARDINO (wyd.), *Nuovo dizionario patristico*. dz. cyt., Genova Milano 2006, 981-982.

⁶¹ Por. dla przykładu: HIERONYMUS, *Vita S. Pauli Primi Eremitae*, w: B. DEGÓRSKI (wyd.), *Edizione critica della «Vita Sancti Pauli Primi Eremitae» di Girolamo*, Institutum Patristicum «Augustinianum», Roma 1987; E. DEKKERS, *Les anciens moines cultivatent-ils la liturgie?* "La Maison Dieux" 51 (1957) 31-54; B. DEGÓRSKI, *Appunti per una ricostruzione dell'influsso della Vita S. Pauli Primi Eremitae sulla Vita S. Mariae Aegyptiacae*, w: M.F. WILES E.J. YARNOLD (wyd.), *Studia Patristica*, XXXV, Leuven 2001, 65-80.

„Wyjąwszy zgromadzenia Nieszporów i nocne, w ciągu dnia nie ma u nich żadnego publicznego odprawiania oprócz sobót i niedziel. W te dni o godzinie trzeciej gromadzą się oni razem, aby sprawować świętą komunię”⁶²

“Musząc udać się w sobotę i niedzielę do kościoła na pobożne zgromadzenie wspólnoty, czekał, aby spotkać jakiegoś pielgrzyma [...]”⁶³

Co więcej, byli oni zapraszani nawet do codziennego, czynnego uczestnictwa w Eucharystii:

„Jeśli to możliwe, dobrze jest, gdy mnisi przyjmują codziennie tajemnice Chrystusa. Kto się trzyma od tego z daleka, trzyma się z daleka od Boga. Kto natomiast czyni to często, przyjmuje stale Zbawiciela. Słowo Zbawiciela mówi bowiem: «Kto spożywa moje ciało i pije moją krew, trwa we mnie, a ja w nim» [J 6, 56]. Mnichom, którzy ustawicznie zachowują pamięć o męce Zbawiciela, jest pomocą to, iż każdego dnia są gotowi i przygotowują się tak, by zawsze być godnymi przyjęcia niebiańskich tajemnic, gdyż w taki sposób staliśmy się także godnymi odpuszczenia grzechów”⁶⁴

Mnisi, którzy w swojej wspólnocie nie posiadali kapłana, uczestniczyli w eucharystii w miejscowym kościele⁶⁵. Tak postępował wraz ze swymi mnichami św. Pachomiusz⁶⁶. Robił też podobnie św. Hieronim, zarządzając w Betlejem swoją męską wspólnotą mniszą i będąc ojcem

IOHANNES CASSIANUS, *De institutis coenobiorum* 3, 2, 1, w: J.-C. GUY (wyd.), *Jean Cassien. Institutions cénobitiques* [Sources Chrétiennes, 109], Paris 2001, 92, 94: “Quamobrem exceptis uespertinis nocturnisque congregationibus nulla apud eos per diem publica sollemnitas absque die sabbato uel dominica celebrator, in quibus hora tertia sacrae communionis obtentu conueniunt”

⁶³ IOHANNES CASSIANUS, *De institutis coenobiorum* 5, 26, 1, w: J.-C. GUY (wyd.), dz. cyt., 234: “[...] donec sabbatorum uel dominico die deuotae congregationis obtentu procedens ad ecclesiam peregrinorum quempiam reperisset [...]”

⁶⁴ *Historia monachorum in Aegypto* 8, 56-57, w: A.-J. FESTUGIERE, *Historia monachorum in Aegypto. Édition critique du texte grec et tradition annotée* [Subsidia hagiographica, 53], Bruxelles 1971.

⁶⁵ Por. A. DE VOGÜE, *Le prêtre et la communauté monastique dans l'antiquité*, „La Maison Dieu” 115 (1973) 61-69.

⁶⁶ Por. A. VEILLEUX, *La liturgie dans le cénobitisme pacômien au IVe siècle* [Studia Anselmiana, 57], Roma 1968; B. DEGORSKI, *Eucharystia u mnichów pachomiańskich w IV wieku*, w: W. MYSZOR – E. STANULA (wyd.), *Pokarm nieśmiertelności. Eucharystia w życiu pierwszych chrześcijan*, Katowice 1987, 204-210.

żeńskiej wspólnoty kierowanej przez św. Paulę⁶⁷ Trochę później, aby wykluczyć niedogodności i nadużycia związane z opuszczaniem klasztoru, zaczęto zapraszać miejscowych kapłanów do odprawiania Eucharystii już w jego obrębie.

Anonimowa „Regula Mistrza” (*Regula Magistri*)⁶⁸ i „Reguła

B. DEGORSKI, *Najstarszy monastycyzm żeński*, „Dissertationes Paulinorum” 12 (2003) 27-59; TENZE, *Św. Hieronim. Listy do Eustochium*, Listy 22, 31, 108 [Źródła monastyczne, 33], Tyniec – Kraków 2004, 43-50; TENZE, *San Girolamo e gli albori del monachesimo occidentale*, w: M. BIELAWSKI – D. HOMBERGEN (wyd.), *Il monachesimo tra eredità e aperture. Atti del Simposio “Testi e temi nella tradizione del monachesimo cristiano per il 50° anniversario dell’Istituto Monastico di Sant’Anselmo, Roma, 28 maggio – 1° giugno 2002* [Studia Anselmiana, 140], Roma 2004, 497-516; B. DEGORSKI, *Il monachesimo latino nel Mediterraneo (secc. IV-VI): protagonisti e legislazione* [Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Instytut Badań nad Antykierm Chrześcijańskim], Lublin 2006, 148-157.

⁶⁸ Na temat *Regula Magistri* por.: A. GENESTOUT, *La Règle du Maître et la Règle de S. Benoît*, „Revue d’Ascétique et de Mystique” 21 (1940) 51-112; H. VANDERHOVEN, *Les plus anciens manuscrits de la Règle du Maître transmettent un texte déjà interpolé*, „Scriptorium” 1 (1946) 193-212; F. VANDENBROUCKE, *Sur les sources de la Règle bénédictine et de la Regula Magistri*, „Revue Bénédictine” 62 (1952) 216-273; G. PENCO, *Origine e sviluppi della questione della Regula Magistri*, w: *Antonius Magnus Eremita* [Studia Anselmiana, 38], Roma 1956, 283-307; TENZE, *Sulla diffusione della Regula Magistri*, „Benedictina” 10 (1956) 181-198; E. FRANCHIESCHINI, *La questione della Regola di S. Benedetto*, w: *Il Monachesimo nell’alto Medioevo e la formazione della civiltà occidentale* [Settimane di Studio, 4], Spoleto 1957, 221-256; Ph.B. CORBETT, *The Latin of the Regula Magistri with part. Reference to the Colloquial Aspects*, Louvain 1958; E. MANNING, *Les Hapax Legomena dans la Règle du Maître*, „Archivum Latinitatis Medij Aevi” 33 (1963) 17-34; A. DE VOGÜE, *La Règle du Maître en Italie du Sud*, „Revue Bénédictine” 77 (1967) 155; A. DE VOGÜE, *Scholies sur la Règle du Maître*, „Revue d’Ascétique et de Mystique” 44 (1968) 121-160, 261-292; G. PENCO, *Cromazio d’Aquila e la “Regula Magistri”*, „Revue Bénédictine” 81 (1971) 309-310; TENZE, *Un nuovo manoscritto italiano della Regula Magistri*, „Benedictina” 18 (1971) 227-233; E. MANNING, *Problèmes du monachisme bénédictin primitif*, „Revue d’Histoire de Spiritualité” 48 (1972) 113-114; A. DE VOGÜE, *“Viclinas” = “Vitulinas” Origine et sens d’un mot difficile de la Règle du Maître*, „Revue Bénédictine” 82 (1972) 209-310; Å. FRIDH, *Le vocabulaire de la Regula Magistri et la localisation du texte* [Classica et mediaevalia. Dissertationes, 9], Copenhagen 1973, 349-362; A.-C. FRAEYS DE VEUBEKE, *L’emploi de “enim” pour “autem” dans la Règle du Maître*, „Latomus” 34 (1975) 63-71; A. GENESTOUT, *Die Magisterregel – eine würdige Grundlage der Regel des hl. Benedikts?*, w: K.S. FRANK (wyd.), *Askese und Mönchtum in der Alten Kirche*, Darmstadt 1975, 327-348; B. JASPERT, *Die Regula Magistri – Regula Benedicti Kontroverse* [Regulae Benedicti Studia. Supplementa, 3], Hildesheim 1975; M.D. KNOWLES, *The Monastic Life of the Master’s Rule*, w: E. Livingstone (wyd.), *Studia Patristica* [Texte und Untersuchungen, 116], XIII, Berlin 1975, 471-478; A. DE VOGÜE, *Maître, La Règle du*, „Catholicisme hier, aujourd’hui, demain” 8 (1977) 211-212; E. MANNING, *À propos de quelques titres dans la Regula Magistri*, „Studia Monastica” 29

- (1978) 7-15; A. DE VOGÜE, *La Règle d'Eugippe et la fin du Prologue de S. Benoît*, "Collectanea Cisterciensia" 41 (1979) 265-273; K.S. FRANK, *Ascetism and Style, The Example of the Rule of the Master*, "The American Benedictine Review" 31 (1980) 88-107; F. HALKIN, *La Passion ancienne des saints Julien et Basilisse*, "Analecta Bollandiana" 98 (1980) 241-296; R. LAY, *Benedict, Justinian and Donations "Mortis Causa" in the Regula Magistri*, "Revue Bénédictine" 90 (1980) 169-193; A. LINAGE CONDE, *la Regula Benedicti, re-creación "cum amore" de la Regula Magistri. Hacia una relectura de la Regla de S. Benito*, "Studia Silensia" 6 (1980) 211-229; A. DE VOGÜE, *Un écho de Césaire d'Arles dans la Règle du Maître, le Chrysostome latin et la "Passio Iuliani"*, "Revue Bénédictine" 90 (1980) 288-289; B. DAVIES, *The Rule of Saint Benedict and Christian Practice*, "Theology" 84 (1981) 21-29; B. JASPERT, *Die Regula Benedicti Forschung 1880-1980*, "Regulae Benedicti Studia" 8/9 (1982) 91-104 ["Erbe und Auftrag" 57 (1981) 336-349]; K.S. FRANK, *Die Klosteranlage nach der Regula Magistri*, "Regulae Benedicti Studia" 6/7 (1981) 27-46; R. GREGOIRE, *La Regola dei monasteri e la Regola del Maestro*, "L'Ulivo" 11 (1981) 21-33; A. LENTINI, *Su alcuni confronti tra Regula Magistri e Regula Benedicti*, w: *Monastica*, I, Monte Cassino 1981, 189-198; A. LENTINI, *Sull'originalità della Regula Benedicti*, "Benedictina" 28 (1981) 65-68; M. TOSI, *La presenza della RB nel monastero di San Columbano in Bobbio*, "Ravennatensia" 9 (1981) 47-99; Ph.B. CORBETT, *The Use of "diversus" in the Regula Magistri*, "Regulae Benedicti Studia" 13 (1982) 39-41; C. PEIFER, *The Rule of S. Benedict. The Present State of the Question*, w: W. SKUDLAREK, *The Continuing Quest for God*, Collegeville 1982, 139-159; A. DE VOGÜE, *Les recherches de Fr. Masai sur le Maître et s. Benoît*, "Studia Monastica" 24 (1982) 7-42, 271-301; A. ROTIL, *Ursprung der Regula Magistri, Die Kontroverse zwischen F. Masai und A. de Vogüé*, "Erbe und Auftrag" 60 (1984) 119-127; A. DE VOGÜE, *Le Maître, Eugippe et S. Benoît* [Regulae Benedicti Studia. Supplementa. 17], Hildesheim 1984, 259-333; A. LENTINI, *Il monachesimo della Regula Magistri*, w: *Monastica*, V, Monte Cassino 1985, 165-183; K.S. FRANK, *Das Leben der Juraväter und die Magisterregel*, "Regulae Benedicti Studia" 13 (1986) 35-54; R. GREGOIRE, *La "Regula Magistri" tra san Benedetto e Cassiodoro*, "Inter Fratres" 37 (1987) 71-104; G. PENCO, *S. Benedetto può essere autore anche della Regula Magistri?*, "Benedictina" 34 (1987) 521-530; Ph.B. CORBETT, *Does Ms. E show an Earlier State of the Regula Magistri than Ms P?*, "Regulae Benedicti Studia" 14/15 (1988) 95-97; I.M. GOMEZ, *Regla del Maestro, Regla de S. Benito*, Zamora 1988; M. DUNN, *Mastering Benedict: Monastic Rules and their Authors in the Early Medieval West*, "The English Historical Review" 105 (1990) 567-594; TENZE, *The Master and St. Benedict: A Rejoinder*, "The English Historical Review" 197 (1992) 104-111; A. DE VOGÜE, *The Master and S. Benedict: A Reply to Marilyn Dunn*, "The English Historical Review" 197 (1992) 95-103; F. RIVAS, *Las estructuras literarias en el "thema" de la Regula Magistri y el texto base del prólogo de la Regula Benedicti, I-II*, "Studia Monastica" 37 (1995) 41-56, 247-270; A. DE VOGÜE, *Faut-il mettre le Maître en enfer?*, "Collectanea Cisterciensia" 57 (1995) 132-148; A. DE VOGÜE, *Études sur la Règle de s. Benoît. Nouveau Recueil* [Spiritualité monastique, 34], Bégrolles-en-Mauges 1996, 487-595; TENZE, *La Maîtrise littéraire du Maître d'après une étude récente*, "Collectanea Cisterciensia" 58 (1996) 149-160; TENZE, *Le Maître et s. Benoît, Réponse à Marilyn Dunn*, w: *Études sur la Règle de s. Benoît. Nouveau Recueil* [Spiritualité monastique, 34], Bégrolles-en-Mauges 1996, 463-485; TENZE, *Regola del Maestro, a cura di M. Bozzi e A. Grilli*, "Revue d'histoire

Czterech Ojców" (*Regula Quattuor Patrum*)⁶⁹ nie pozwalają kapłanom być mnichami. Natomiast św. Pachomiusz i św. Benedykt pozwalali na ich przyjęcie do klasztoru. Nie możemy jednak stwierdzić, czy mogli oni sprawować eucharystię. Niekiedy sami kapłani, którzy stali się mnichami, nie chcieli wykonywać posług kapłańskich⁷⁰ Natomiast w dalszym okresie rozwoju życia mniszego pojawiają się pierwsi mnisi święceni na diakonów czy kapłanów (a nawet na biskupów)⁷¹

---

ecclesiastique" 91 (1996) 527-528; E. MARIANI, *RB RM: tra "paradigma" e "confronti"* "L'Ulivo" 23/3-4 (1997) 44-45; P. D'OTTAVI, *I primi Monasteri e Abati benedettini. La Regola Benedettina e la "Regula Magistri"* "Sacro Speco" 104 (1999) 17-27; M. DUNN, *The Emergence of Monasticism*, Oxford 2000; C. LEYSER, *Authority and Ascetism from Augustine to Gregory the Great*, Oxford 2000; A. DE VOGÜE, *La Regola del Maestro e la Regola di san Benedetto in relazione con i primi monasteri Benedettini*, w: M.A. ORLANDI (wyd.), *XV Centenario della venuta di S. Benedetto a Subiaco. Celebrazioni Benedettine 1999-2001*, Subiaco 2002, 119-126; A. DE VOGÜE, *La Règle du Maître et la Règle de Saint Benoît en relation avec les premiers monastères de Subiaco*, w: M.A. ORLANDI (wyd.), *XV Centenario della venuta di S. Benedetto a Subiaco. Celebrazioni Benedettine 1999-2001*, Subiaco 2002, 127-136; K. ZELSER, *Zu einigen Textproblemen der Regula Magistri*, w: *Textsorten und Textkritik* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte, 693. Veröffentlichungen der Kommission zur Herausgabe des Corpus der lateinischen Kirchenväter, Heft 21], Wien 2002, 231-242.

⁶⁹ *Regula sanctorum patrum Serapionis, Macharii, Pafnutii et alterius Macharii* [Clavis Patrum Latinorum, 1859]. Wydania: L. HOLSTENIUS M. BROCKIE (wyd.). *Codex Reguarum*. Augsburg 1759, 11-14; *Patrologia Latina*, 103, 435-442; A. DE VOGÜE (wyd.), [Sources Chrétiennes, 297], Paris 1982, 180-204 oraz [Sources Chrétiennes, 298], 580-602.

⁷⁰ Por. IHERONYMUS, *Epistula* 51, 1, w: J.B. VALERO (wyd.), *San Jerónimo. Epistolario* [Biblioteca de Autores Cristianos, 530], Madrid 1993, 444: „[...] propter uerecundiam et humilitatem [...]”

⁷¹ Odnośnie do liturgii monastycznej por. dla przykładu: O. CASEL, *Aeroupyi-mumus*, „Oriens Christianus” 3/7 (1932) 289-302; E. RAITZ VON FRENTZ, *Der Weg des Wortes „Liturgie” in der Geschichte*, „Ephemerides Liturgicae” 55 (1941) 74-80; N. LEWIS, *Liturgia und Related Terms*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 3 (1960) 175-184; E. VON SEVERUS, *Monastische Liturgie*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 9 (1965) 278-319; B. CALATI, *La preghiera nel medioevo monastico occidentale. La preghiera*, II, Milano Roma 1967, 435-503; A. VEILLEUX, *La théologie de l'abbatiai cénobique et ses implications liturgiques*, „Vie Spirituelle. Supp.” 86 (1968) 351-393; E. VON SEVERUS, *Monastische Liturgie*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 15 (1973) 201-219; A. HAMMAN, *Liturgie, prière et famille dans les trois premiers siècles chrétiens*, „Questions Liturgiques” 2-3 (1976) 81-98; J. DUBOIS, *Office des Heures et Messe dans la Traditions monastique*, „La Maison Dieux” 135 (1978) 61-82; G. PENCO, *Il monachesimo fra spiritualità e dottrina*, Milano 1991, 125-141.

LA LITURGIA DELLE ORE NEL PERIODO PATRISTICO

Riassunto

L'articolo presenta brevemente alcune tematiche concernenti la più antica Liturgia delle Ore, con attenzione peculiare alla liturgia monastica, ampia e complessa e influente su tutto l'insieme della preghiera della Chiesa nascente che riflette ed esprime palesemente la tradizione della "lex orandi" e della "lex credendi" delle primissime comunità cristiane.